

استراتژی انگلیس در نفوذ فرهنگی به جمهوری اسلامی ایران و ارائه راهکارهای مقابله با آن

هادی تاجیک ۱ - علی حمزه پور ۲

چکیده

(مسئله) در انقلاب‌هایی که راهبرد خود را بر فرهنگ بنا می‌نهند، نفوذ فرهنگی مهم‌ترین اقدام دشمن در چرخش تدریجی باورها و فرهنگ نظام سیاسی است. اهمیت آگاهی از نفوذ فرهنگی باعث حفظ اقتدار نظام در مقابل دسیسه‌های دشمن می‌شود و اگر الگوی نفوذ فرهنگی مورد بررسی قرار نگیرد، قدرت کافی برای مقابله با تهدیدها و ناامنی‌ها وجود نخواهد داشت و موجب آسیب‌پذیری فضای امنیتی کشور خواهد شد. بنابراین از دیدگاه رهبری، نفوذ فرهنگی و فکری از همه انواع دیگر نفوذ خطرناک‌تر و مهم‌تر است. با توجه به اهمیت نفوذ فرهنگی، پژوهش حاضر، شناسایی فرایند استراتژیک انگلیس در نفوذ فرهنگی به جمهوری اسلامی ایران و ارائه راهکارهای مقابله با آن را مورد مذاقه قرار خواهد داد. (روش) برای درک این فرایند، انجام یک مطالعه کیفی مورد نیاز است. جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از راه مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته انجام شد. انتخاب نمونه‌ها با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند و با فن گلوله برفی انجام گرفت و برای اطمینان از اشباع نظری ۱۳ مصاحبه انجام شد و یافته‌ها جهت تبیین فرایند مدیریت استراتژیک در ۵ گام احصا شد. (یافته‌ها) بر اساس نظر خبرگان، استراتژی‌های نفوذ فرهنگی انگلیس که مورد شناسایی قرار گرفتند عبارتند از: نفوذ هوشمند و روشمند، سیطره بر نخبگان، تفرقه‌افکنی دینی، تفرقه‌افکنی ملی، مهندسی ترجیحات، باورها و پنداره‌ها (پورش‌های شناختی)، محدودسازی کنش‌گری و تغییر رفتار ج.ا.ا.

واژگان کلیدی: نفوذ فرهنگی، انگلیس، مدیریت استراتژیک، جمهوری اسلامی ایران، انگلیس

شماره (۲۸)

سال ۱۰
بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۰۳/۰۵
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۵/۱۴
صص: ۲۰-۴۱

DOI: 10.2783.4999/CSIW.2305.1252.1.28.2

۱ استادیار گروه مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران int.1358@yahoo.com
۲ استادیار روابط بین الملل، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران alihamzehpoor@gmail.com

مقدمه

تاریخ نفوذ در انقلاب اسلامی ایران همواره یکی از سرفصل‌های مهم در دشمن‌شناسی نظام اسلامی است. روند این جریان به ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی بازمی‌گردد؛ برهه‌ای که نظام جهانی سلطه و استکبار غرب مدرن به‌خصوص آمریکا و انگلیس نمی‌خواستند و نمی‌توانستند بپذیرند ایران به‌عنوان یک کشور از مجموعه اقماری آنان خارج شده و به کشوری مستقل با تعریف بنیادی خویش مبدل گشته است. از این‌رو، آنان تمام تلاش خود از جمله فعالیت‌های فرهنگی را به کار بستند تا ایران را به شرایط پیش از انقلاب بازگردانند و استیلای شبه مدرن غرب‌زدگی را احیاء کنند. با وجود اینکه سابقه نفوذ در ادبیات اطلاعاتی، امنیتی و سیاسی به گذشته‌های دور می‌رسد، ولی توجه بیشتر به مسئله نفوذ در ادبیات سیاسی و امنیتی داخل کشور به هشدارهای مقام معظم رهبری در طی چند سال اخیر بازمی‌گردد. ایشان طی سالیان اخیر همواره به مسئله نفوذ اهتمام داشته و در دیدارهای مختلف به نفوذ دشمن در داخل هشدار داده‌اند که نشان از دغدغه ایشان و اهمیت مسئله در این زمینه است. از دیدگاه رهبری، نفوذ فرهنگی و فکری از همه انواع دیگر خطرناک‌تر و مهم‌تر است و دلیل آن، تأثیر زیادی است که فرهنگ روی دیگر حوزه‌ها دارد. بررسی دیدگاه‌های مقام معظم رهبری در طی بیش از دو دهه از پایان جنگ تحمیلی حاکی از این است که ایشان مهم‌ترین خطر و احتمال آسیب برای نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران را از ناحیه غفلت نخبگان از موضوع فرهنگ و نفوذ فرهنگی دشمن در جامعه می‌دانند. در نفوذ فرهنگی، تغییر و انحراف عقاید، باورها و تصمیمات، هدف‌گذاری شده است. در این عرصه، دگرگون‌سازی باورها، اعتقادات و ارزش‌های عمومی، از آنجا که این باورها هویت ملی را شکل می‌دهد می‌تواند در صورت عدم پیشگیری ضربه‌های جبران‌ناپذیری به نظام جمهوری اسلامی ایران وارد کند. اهمیت آگاهی از نفوذ فرهنگی غرب باعث حفظ اقتدار نظام جمهوری اسلامی ایران در مقابل دسیسه‌های دشمن می‌شود و اگر الگوی نفوذ فرهنگی مورد بررسی قرار نگیرد، قدرت کافی برای مقابله با تهدیدها و ناامنی‌ها وجود نخواهد داشت و موجب آسیب‌پذیری فضای امنیتی کشور خواهد شد.

در میان کشورهای غربی، انگلیسی‌ها در نفوذ فرهنگی، با تجربه و سرآمد هستند و تاریخ نشان داده که نسبت به سایر کشورهای غربی سیاست‌های پنهان‌تری اتخاذ کرده‌اند. در این راستا، مقاله

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

حاضر به دنبال تبیین فرایند مدیریت استراتژیک انگلیس در نفوذ فرهنگی به جمهوری اسلامی ایران و راهکارهای مقابله با آن است.

۱- چارچوب مفهومی

۱-۲- چیستی نفوذ

واژه نفوذ ریشه عربی دارد و از زبان عربی وارد فارسی شده است. کلیدواژه نفوذ، خود بخش مهمی از چیستی نفوذ را آشکار می‌کند. نویسنده المنجد واژه نفوذ در عربی را از «نفذ» به معنای «رسخ»، رسوخ کرد، نفوذ کرد، اجرا شد، تمام شد، به پایان رسید دانسته است (معلوف، ۱۳۸۷؛ به نقل از روحی و همکاران، ۱۴۰۱). در فرهنگ دهخدا نفوذ را در دیگران اثر داشتن، مطاع و نافذالکلمه بودن به سبب موقعیت علمی یا مالی یا اجتماعی تعریف کرده است. فرهنگ معین نفوذ را اثر کردن در چیزی، داخل شدن در چیزی معنا کرده است. فرهنگ عمید سه معنای مجازی آن را ۱. تأثیر گذاشتن بر کسی ۲. راه یافتن پنهانی در گروهی یا جایی به منظور هدفی و ۳. ورود به مکانی به وسیله غلبه و پیشروی معنا کرده است.

دو معادل برای نفوذ در انگلیسی بیان شده است. اول واژه Influence در لغت به معنی کنش یا قدرتی است که یک نتیجه‌ای را بدون اعمال آشکار زور یا بدون اعمال مستقیم فرمان، تولید می‌کند و اصطلاحاً عبارت از اعمالی است که مستقیم یا غیرمستقیم باعث تغییر در رفتار یا نظرات دیگران می‌شوند (الوانی، ۱۳۸۶)؛ دوم واژه Penetrate که به معنای داخل شدن در چیزی یا از طریق چیزی، به ویژه با به کار بردن زور یا به سختی یا موفقیت در کسب پذیرش برای ورود به یک گروه یا سازمان، گاه به منظور فهمیدن اسرار آنها تعریف شده است (وبسایت lexico.com؛ به نقل از روحی و همکاران، ۱۴۰۱).

۱-۲- چیستی فرهنگ

واژه فرهنگ، مرکب از «فر» که پیشوند است و «هنگ» از ریشه تنگ اوستایی به معنای کشیدن و فروختن و فرهنگ هر دو باریشه «ادوکا» و «ادور» در لاتین به معنی کشیدن آمده و نیز به معنی تعلّم و تربیت ترجمه می‌شود. فرهنگ مجموعه پیچیده‌ای از معارف، معتقدات، هنرها، صنایع، فنون، اخلاق، قوانین، سنت‌ها و سرانجام، تمام عادات و رفتار و ضوابطی است که فرد به‌عنوان

عضو جامعه، از جامعه خود فرا می‌گیرد و در برابر آن، وظایف و تعهداتی را بر عهده دارد. فرهنگ، علت و معلول کیفیاتی است که زندگی بشر را انسانی می‌گرداند و مجموع ارزش‌هایی است که شخصیت جوانان را باید از مدرسه بسازد و آنان را به صورت انسان‌هایی شجاع، صریح، روشنفکر، با تصمیم، کارکن و مشتاق به مطالعه و تفکر و اندیشه درآورد (خاتمی سبزواری و بقیعی، ۱۳۹۶).

۳-۱- چستی نفوذ فرهنگی

نفوذ شکلی از قدرت است؛ اما متمایز از کنترل، اجبار، زور و مداخله. پس عمل جایگزینی فرهنگ بیگانه با فرهنگ خودی به شکلی هو شیپارانه که بتواند یک ملت و جامعه را از فرهنگ خود بیگانه و مطیع غرایز بیگانگان کند، «نفوذ فرهنگی» نامیده می‌شود (حسینی علی آباد و ابوطالبی، ۱۳۹۷).

در انقلاب‌هایی که راهبرد خود را بر فرهنگ بنا می‌نهند، نفوذ فرهنگی مهم‌ترین اقدام دشمن در چرخش تدریجی باورها و فرهنگ نظام سیاسی است. دشمن در جهت نیل به این هدف و جامه عمل پوشاندن به راهبرد نفوذ فرهنگی، می‌کوشد در باور کارگزاران نظام سیاسی که ضلع انسانی مثلث هر نظام سیاسی به شمار می‌روند، تغییر ایجاد کند. بی‌تردید اگر دشمنان یک نظام سیاسی به مدد رسانه‌ها و کالای فرهنگی خود بتوانند در نظام باوری تصمیم‌گیری مجریان سیاسی رسوخ کنند، می‌توانند ایده‌ها و آرمان‌های خود را با کمترین هزینه از زبان و با اقدام کارگزاران سیاسی اجرا و اعمال کنند (خاتمی سبزواری و بقیعی، ۱۳۹۶).

در دهه‌های اخیر، نظام سلطه روش‌های جدیدی را برای براندازی نظام‌های سیاسی محال، مورد توجه قرار داده است که از جمله آن‌ها بهره‌گیری از دو شیوه «بی‌ثبات‌سازی» و «نفوذ» در ساختار حکومتی کشورها، با پوشش تبلیغ مذهبی، رواج فناوری، انجمن‌های خیریه، بهداشت، سوادآموزی، تعامل و تنش‌زدایی و به عبارت دیگر، با نام سیاست‌های فرهنگی و فرهنگ‌پذیری است. هرچند نمی‌توان این عناوین را از نظر نوع دوستی و انسانیت مورد تردید قرار داد، ولی تاریخچه این روابط نشان می‌دهد که این برنامه‌ریزی‌های دقیق، در راستای رشد و تعالی فرهنگ این کشورها نبوده، بلکه زمینه‌ساز اسارت کامل آنان شده است. بدین ترتیب، استعمارگران، اکنون به این نتیجه رسیده‌اند که بهترین راه سلطه بر کشورهای هدف، نفوذ در فرهنگ و استحاله درونی

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

آن‌هاست تا از این طریق، بدون هیچ دغدغه‌ای منافع آینده خود را تأمین کنند. در استعمار فرانسو گام اول، عملیاتی شدن راهبرد نفوذ است که می‌تواند لایه‌های مختل هر جامعه، به‌ویژه نخبگان، فرهیختگان و حتی مدافعان اصلی یک جامعه و تمدن را تحت تأثیر قرار دهد و با تخریب و یا تغییر باورهای دینی، اعتقادی و انقلابی آنان همراه باشد؛ زیرا نفوذ، به دلیل ماهوی، ذهنی، تدریجی و نرم افزارانه دارای پیچیدگی خاصی است که نماد آشکاری در جامعه ندارد و به دلیل پایداری بالا در جامعه، توانایی تداوم در نسل‌های آینده را نیز به همراه دارد تا یک جریان فکری پایدار را به جریانی مرده و خاموش و یا بالعکس تبدیل کند (اصلانی و همکاران، ۱۳۹۶).

به همین دلیل در جمهوری اسلامی ایران رهبر معظم انقلاب اسلامی در ۶۳ سخنرانی از ۶۹ سخنرانی خود (۶۹ درصد از سخنرانی‌ها از سال ۱۳۹۴ تا پایان مرداد ۱۳۹۶) از موضوع «نفوذ» یاد کرده است. نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در شرایط فعلی مهم‌ترین تهدید برای انقلاب اسلامی که موجب نگرانی مقام معظم رهبری هم شده است، ترفندهای دشمن در بحث نفوذ بوده و از این میان، مقوله «نفوذ فرهنگی دشمن» از جایگاه ویژه‌ای در دیدگاه ایشان برخوردار است (اصلانی و همکاران، ۱۳۹۶).

۴-۱- مدیریت استراتژیک

استراتژی مفهومی است که از عرصه نظامی نشأت گرفته و بعداً در سایر عرصه‌ها از جمله اقتصاد، تجارت و به‌ویژه عرصه سیاست و مملکت‌داری از کاربرد زیادی برخوردار شده است. ریشه واژه «استراتژی» واژه یونانی استراتِگیا (Strategia) به معنای «فرماندهی و رهبری» است. اکنون معنای ساده استراتژی عبارت است از یک طرح عملیاتی به منظور هماهنگی و سازماندهی اقدامات برای دستیابی به هدف. «دیوید» در کتاب «مدیریت استراتژیک: مفاهیم و موارد» که در سال ۱۹۹۰ منتشر شد، مدلی از مدل‌های مدیریت استراتژیک ارائه می‌کند. در مدل ارائه شده توسط وی، مدیریت استراتژیک دارای سه مرحله است:

۴-۱-۱- تدوین استراتژی

مقصود از تدوین استراتژی این است که مأموریت و چشم‌انداز انگلیس تعیین شود، زمینه‌های نفوذ فرهنگی شناسایی شوند و در نهایت استراتژی‌های نفوذ فرهنگی تبیین شوند. مأموریت به

تمرکز توانایی‌های انگلیس، تقویت هدف آن و ارایه رهنمودهایی برای تصمیم‌گیری کمک می‌کند. یک بیانیه خوب باید موارد زیر را در برگیرد:

بیانیه چشم انداز بخشی جدایی ناپذیر از تدوین استراتژی می‌باشد. این باعث می‌شود که استراتژی‌های آینده با انعطاف پذیری بیشتر و زمینه گسترده‌تری فراهم شوند. چشم انداز همچنین ابزار اصلی برای انقیاد فعالیت‌ها است. این برنامه وسیله‌ای برای هم ترازی منابع، پذیرش، نگرش‌ها و رفتار برای حمایت از استراتژی فراهم می‌کند. تصویری بصری از آینده‌ای که مجریان می‌خواهند.

۱-۲-۴- اجرای استراتژی

اجرای استراتژی‌ها ایجاب می‌کند که انگلیس سیاست‌ها را تعیین کند و منابع را به گونه‌ای تخصیص دهد که استراتژی‌های تدوین شده به اجرا در آید. یک استراتژی خوب بی‌اثر است، مگر اینکه بتوان آن را به درستی اجرا کرد.

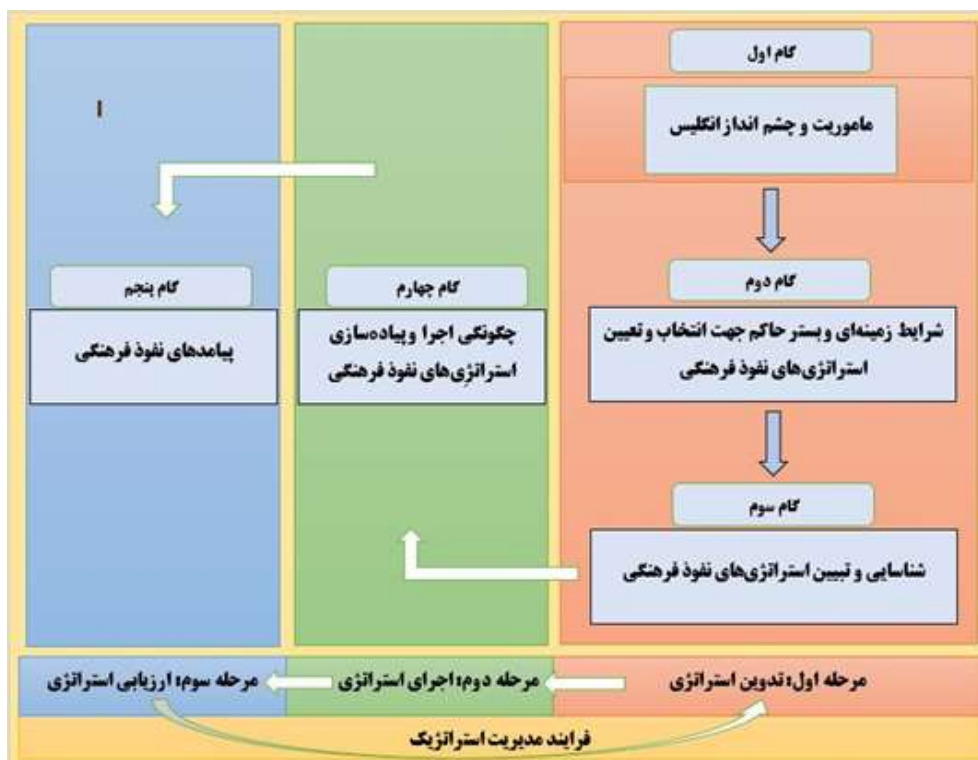
۱-۳-۴- ارزیابی استراتژی

ارزیابی استراتژی‌ها به منظور بررسی میزان موفقیت در تدوین و اجرای نفوذ فرهنگی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این مرحله، پیامدهای نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. بررسی و تحلیل می‌شود.

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

۱-۴-۴- مدل مفهومی پژوهش

نمودار ۱. مدل مفهومی پژوهش

۲- روش شناسی

این مطالعه از نوع اکتشافی با رویکرد توسعه‌ای - کاربردی و از نوع پژوهش‌های کیفی است. ابزار جمع‌آوری داده‌ها مصاحبه و روش اسنادی (آرشیوها یا آمار رسمی) است. ابتدا اسناد مرتبط، آمارهای موجود و تحقیقات پیشین مورد بررسی دقیق قرار می‌گیرد و مطالب لازم و سؤالات مصاحبه استخراج می‌شود. سپس از روش داده بنیاد استفاده می‌شود. بدین منظور، از سه روش کد گذاری باز، کد گذاری محوری و کد گذاری انتخابی استفاده می‌کنیم. ابتدا با استفاده از

نشریه علمی بحران پژوهی جهان اسلام

کدگذاری باز، از داده‌ها، مفاهیم را استخراج می‌کنیم. سپس با استفاده از کدگذاری محوری، از مفاهیم مؤلفه‌ها را استخراج می‌کنیم. در نهایت با استفاده از کدگذاری انتخابی از مؤلفه‌ها به ابعاد می‌رسیم. در نهایت با استفاده از قدرت خلاقیت و نوآوری محقق، مدل مفهومی یا نظریه استخراج می‌شود (مهرابی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۴).

به طور خلاصه روش شناسی پژوهش در جدول ۲ ذکر شده است:

جدول ۲. خلاصه‌ای از روش‌شناسی پژوهش حاضر، منبع (نگارنده)

موضوع	روش استفاده شده
رویکرد پژوهش	کیفی
راهبرد پژوهش	روش داده بنیاد
رهیافت پژوهش	رهیافت نظام‌مند
روش نمونه‌گیری	نمونه‌گیری نظری (هدفمند)
روش جمع‌آوری داده‌ها	بررسی اسناد و متون - مصاحبه
روش تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده	کدگذاری نظری
نحوه ارائه نظریه و نتایج پژوهش	یک. کدگذاری بصری دو. بیان گزاره‌ای سه. خط سیر داستانی
قابلیت اعتبار (باورپذیری)	مشاهده مداوم، تجربه زیسته در محیط، تبادل نظر با خبرگان و متخصصان
قابلیت انتقال (انتقال‌پذیری)	توصیف کامل زمینه، پیش‌فرض‌ها و شرایط پژوهش و ارائه جزئیات کامل
قابلیت اتکا (اطمینان‌پذیری)	توصیف دقیق موضوع و روش مورد پژوهش
قابلیت تأیید (تأیید‌پذیری)	حسابرسی تأیید‌پذیری و تبادل نظر با همتایان و استاد راهنما
اعتبارسنجی نهایی مدل	با استفاده از نظر خبرگان

۳- تجزیه و تحلیل داده‌ها

۳-۱- تدوین استراتژی

مرحله اول تدوین استراتژی است که شامل سه گام است که در همین راستا، سه سؤال پژوهش به شکل ذیل مورد بررسی و مطالعه قرار گرفتند:

- سؤال اول: چشم‌انداز و مأموریت انگلیس در نفوذ فرهنگی به ج.ا.ا. در دهه چهارم انقلاب چیست؟

در این گام، چشم‌انداز به افق انگلیس از نفوذ فرهنگی و نقطه مطلوبی که دوست دارند در آنجا باشند، اشاره دارد و مأموریت به رسالت انگلیس در نفوذ فرهنگی اشاره دارد. در تحلیل مصاحبه‌های انجام شده، مقوله‌های مرتبط با مأموریت و چشم‌انداز در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. جمع‌بندی مأموریت و چشم‌انداز نفوذ فرهنگی انگلیس

مأموریت		
تعداد تکرار	شماره مصاحبه	مقوله
۱۳ مصاحبه	همه مصاحبه‌ها	تأمین منافع انگلیس از طریق تثبیت و گسترش نفوذ انگلوساکسونی در ایران
۱۰ مصاحبه	اول، سوم، چهارم، پنجم، ششم، هفتم، هشتم، یازدهم، دوازدهم، سیزدهم	زمینه‌سازی برای پذیرش قدرت و سلطه انگلیس در ایران در راستای افزایش یکپارچگی و ترویج و تقویت فرهنگی انگلیسی در آن
چشم‌انداز		
تعداد تکرار	شماره مصاحبه	مقوله
۴ مصاحبه	چهارم، ششم، نهم، دوازدهم	تبدیل ج.ا. به یک کشور شیعه خنثی یا طرفدار و موافق انگلیس

• **سؤال دوم:** زمینه‌های نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. با تأکید بر در دهه چهارم انقلاب چیست؟

در این گام، برای درک و فهم شرایط مؤثر بر انتخاب و تدوین استراتژی‌ها، در مصاحبه با خبرنگاران بستر زمینه ساز حاکم در جامعه یا اصطلاحاً شرایط زمینه‌ای نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. در دهه چهارم انقلاب مورد پرسش قرار گرفت. در تحلیل مصاحبه‌های انجام شده، مقوله‌های مرتبط با زمینه‌های نفوذ فرهنگی انگلیس در جدول ۵ نمایش داده شده‌اند.

جدول ۵. جمع بندی زمینه‌های نفوذ فرهنگی انگلیس

مقوله	شماره مصاحبه	تعداد مصاحبه
شناخت عمیق و دیرینه از فرهنگ، دین و سیاست ایران	اول، دوم، پنجم، ششم، هفتم، هشتم، نهم، دهم، دوازدهم، سیزدهم	۱۰ مصاحبه
شبکه اطلاعاتی - امنیتی انگلیس	اول، دوم، سوم، چهارم، پنجم، هشتم، نهم، دوازدهم، سیزدهم	۹ مصاحبه
حاکمیت دینی و مرجعیت شیعی در کشور	اول، دوم، سوم، هفتم، نهم، دوازدهم	۶ مصاحبه
جذابیت سبک زندگی غربی	دوم، سوم، ششم، نهم، دهم، یازدهم، سیزدهم	۶ مصاحبه
سطح مطالعه و تفکر در جامعه	چهارم، پنجم، هفتم، یازدهم، دوازدهم، سیزدهم	۶ مصاحبه
سهل‌انگاری و بلاهت سیاسی برخی مسئولان	اول، دوم، سوم، هشتم، دوازدهم	۵ مصاحبه
نقش و اهمیت زبان انگلیسی	دوم، هشتم، نهم، دهم	۴ مصاحبه
شرایط اقتصادی مردم	اول، سوم، ششم	۳ مصاحبه

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

۳ مصاحبه	سوم، چهارم، یازدهم	افزایش تمایل به مصرف‌گرایی و لوکس‌پذیری در کشور
۳ مصاحبه	دوم، هشتم، دوازدهم	سیستم امنیتی اطلاعاتی کشور
۲ مصاحبه	نهم، یازدهم	ژئوپلیتیک ایران

• **سؤال سوم:** چه استراتژی‌های در نفوذ فرهنگی به ج.ا.ا. در دهه چهارم انقلاب انتخاب شده‌اند؟

در این گام، استراتژی‌های انگلیس در نفوذ فرهنگی به ج.ا.ا. در دهه چهارم انقلاب که به واسطه آن تدوین و انتخاب استراتژی صورت می‌گیرد، مورد پرسش قرار گرفت. بر اساس نتایج حاصل از مصاحبه‌ها در این پژوهش، استراتژی‌های اصلی نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. در جدول ۶ ارائه شده‌اند.

جدول ۶. جمع بندی استراتژی‌های نفوذ فرهنگی انگلیس

مقاله	شماره مصاحبه	تعداد مصاحبه
اصل سیطره بر نخبگان	اول، دوم، سوم، پنجم، هفتم، هشتم، نهم، دهم، یازدهم، دوازدهم	۱۰ مصاحبه
تفرقه‌افکنی مذهبی	اول، سوم، چهارم، ششم، هفتم، هشتم، نهم، دهم، یازدهم	۹ مصاحبه
مهندسی ترجیحات، باورها و پنداره‌ها (یورش‌های شناختی)	اول، سوم، چهارم، پنجم، هفتم، هشتم، یازدهم، دوازدهم	۸ مصاحبه
تفرقه‌افکنی ملی	اول، سوم، چهارم، هشتم، نهم، دهم، یازدهم	۷ مصاحبه
محدودسازی کنش‌گری و تغییر رفتار ج.ا.	دوم، سوم، چهارم، ششم، هشتم، دهم، دوازدهم، سیزدهم	۸ مصاحبه
طرح و برنامه تجزیه ایران	اول، چهارم، دهم، دوازدهم	۴ مصاحبه

نشریه علمی بحران پژوهی جهان اسلام

۲ مصاحبه	اول، سوم	قدرت دادن و حمایت از افراد ضعیف و نالایق برای مسلط کردن بر افراد قوی
----------	----------	--

۳-۲- اجرای استراتژی

مرحله دوم، اجرای استراتژی است که در گام چهارم (چگونگی اجرا و پیاده سازی استراتژی نفوذ فرهنگی) دنبال می شود. در این راستا، سؤال چهارم به شرح ذیل مطرح می شود.

• **سؤال چهارم:** اجرا و پیاده سازی استراتژی های انگلیس در نفوذ فرهنگی به ج.ا.ا. در دهه چهارم انقلاب چگونه انجام می شود؟

در گام چهارم، چگونگی اجرا و پیاده سازی استراتژی های نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. از خبرگان مورد پرسش قرار گرفت.

این عوامل در جدول ۷ مبتنی بر یافته های حاصل از مصاحبه ها ذکر شده است. برخی از عوامل اجرا و پیاده سازی، ممکن است تسهیل کننده شرایط و برخی ممکن است محدود کننده شرایط باشند. در این مطالعه، عوامل اجرا و پیاده سازی نقش تسهیل کننده نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. را دارند.

جدول ۷. جمع بندی چگونگی اجرا و پیاده سازی نفوذ فرهنگی انگلیس

مقوله	شماره مصاحبه	تعداد تکرار
نفوذ هوشمند و روشمند	همه مصاحبه ها	۱۳ مصاحبه
تأثیرگذاری و اهمیت رسانه ها و فضای مجازی	همه مصاحبه ها	۱۳ مصاحبه
کارگزاران و مهره های دینی مذهبی	سوم، پنجم، دهم، دوازدهم، سیزدهم	۵ مصاحبه
کارگزاران و مهره های سیاسی	دوم، پنجم، ششم، یازدهم و دوازدهم	۵ مصاحبه

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

۳-۳- ارزیابی استراتژی

مرحله سوم، ارزیابی استراتژی است که در گام پنجم (بررسی پیامدهای نفوذ فرهنگی) دنبال می‌شود. در این راستا، سؤال پنجم به شکل ذیل مطرح می‌شود.

- **سؤال پنجم:** نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. در دهه چهارم انقلاب چگونه ارزیابی می‌شود؟

در گام پنجم، برای ارزیابی نفوذ فرهنگی، از خبرگان در مورد پیامدهای نفوذ فرهنگی در کشور سؤال شد. سپس در مرحله اعتبارسنجی، میزان موفقیت انگلیس از نظر خبرگان مورد سنجش قرار گرفت.

۴- جمع‌بندی پیامدهای نفوذ فرهنگی انگلیس

نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. پیامدهایی برای کشور دارد. این پیامدها حاصل تدوین و اجرای برنامه‌ها و راهبردهای انگلیس در نفوذ فرهنگی به ج.ا.ا. می‌باشند که در جدول ۸ ذکر شده‌اند.

جدول ۸ جمع‌بندی پیامدهای نفوذ فرهنگی انگلیس

تعداد مصاحبه	شماره مصاحبه	مقوله
۸ مصاحبه	اول، دوم، چهارم، هفتم، هشتم، یازدهم، دوازدهم، سیزدهم	استحاله هویتی
۵ مصاحبه	اول، پنجم، هفتم، هشتم، نهم	تضعیف قدرت و منافع ملی
۴ مصاحبه	چهارم، پنجم، ششم، و نهم	ایجاد نارضایتی عمومی از حاکمیت
۳ مصاحبه	نهم، دهم، سیزدهم	گسترش بدبینی و ناامیدی در جامعه
۲ مصاحبه	سوم، دهم	فرار مغزها

در ادامه، نقش و موفقیت انگلیس در هر یک از پیامدهای نفوذ فرهنگی از دیدگاه خبرگان که اعتبارسنجی مدل را انجام دادند، به وسیله طیف لیکرت (خیلی کم تا خیلی زیاد) مورد سنجش قرار

نشریه علمی بحران پژوهی جهان اسلام

گرفت. بر این اساس، از نظر خبرگان ارزیابی نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. در جدول ۹ نشان داده شده است.

جدول ۹. ارزیابی پیامدهای نفوذ از دید خبرگان

مقوله‌ها	درصد موفقیت
ایجاد نارضایتی عمومی از حاکمیت	٪۷۴
گسترش بدبینی و ناامیدی در جامعه	٪۷۰
استحاله هویتی	٪۶۴
فرار مغزها	٪۶۰
تضعیف قدرت و منافع ملی	٪۶۰

بر اساس نتایج جدول ۲، ایجاد نارضایتی عمومی از حاکمیت، و گسترش بدبینی و ناامیدی در جامعه دو مورد از مهم‌ترین پیامدهای نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. است. در ادامه فرایند استراتژیک انگلیس در نفوذ فرهنگی به ج.ا.ا. در نمودار ۲ پس از اعتبارسنجی نتایج مصاحبه‌ها با ۱۲ نفر خبره با دو شاخص CVR و CVI و حذف مقوله‌هایی که اعتبار لازم را نداشتند، ترسیم شده است:

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

نمودار ۲. فرایند استراتژیک نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا.

۵- نتیجه گیری

مناسبات انگلیس با ایران، جزو مباحث اصلی تاریخ سیاسی ایران معاصر است که در دوره‌های مختلف تاریخ معاصر با اشکال گوناگونی رقم خورده است. «انگلیس سابقه خوبی در نگاه مردم ایران ندارد و نگاه استعماری انگلیس نسبت به ایران از گذشته به خصوص از زمان قاجار و کشف نفت در ایران باعث شده که انگلیس نقش بسیار منفی در روند تحولات سیاسی ایران داشته باشد.»

بنابراین سیاست نفوذگرایانه انگلستان در ایران از دیر باز تاکنون در سرخط کنش‌های سیاسی دنیا بوده است و این کشور کماکان سعی بر این فرایند دارد. شدت گرفتن روند این جریان به ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی بازمی‌گردد؛ برهه‌ای که نظام جهانی سلطه و استکبار غرب مدرن به‌خصوص آمریکا و انگلیس نمی‌خواستند و نمی‌توانستند بپذیرند ایران به‌عنوان یک کشور از مجموعه اقماری آنان خارج شده و به کشوری مستقل با تعریف بنیادی خویش مبدل گشته است. از این رو، آنان تمام تلاش خود از جمله فعالیت‌های فرهنگی را به کار بستند تا ایران را به شرایط پیش از انقلاب بازگردانند و استیلای شبه مدرن غرب‌زدگی را احیاء کنند. با این وجود، در پژوهش‌های داخل کشور فرایند مدیریت استراتژیک نفوذ فرهنگی انگلیس به ج.ا.ا. مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است.

از این رو هدف پژوهش حاضر، شناسایی فرایند استراتژیک انگلیس در نفوذ فرهنگی به جمهوری اسلامی ایران و ارائه راهکارهای مقابله با آن بود. برای درک این فرایند، انجام یک مطالعه کیفی و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از راه مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته انجام شد. بر اساس نظر خبرگان، در گام اول، مأموریت تأمین منافع انگلیس از طریق تثبیت و گسترش نفوذ انگلوساکسونی در ایران و زمینه‌سازی برای پذیرش قدرت و سلطه انگلیس در ایران در راستای افزایش یکپارچگی و ترویج و تقویت فرهنگی انگلیسی در آن بود. چشم انداز انگلیس، تبدیل ج.ا.ا. به یک کشور شیعه خنثی یا طرفدار و موافق انگلیس بود.

بر اساس مصاحبه‌ها و مطالعات انجام شده انجام شده، استراتژی‌های انگلیس در نفوذ فرهنگی به ج.ا.ا. ایران، در موارد زیر قابل تبیین خواهد بود:

* اصل سیطره بر نخبگان

یکی از راهبردهای مهم انگلیس را می‌توان «اصل سیطره بر نخبگان» دانست. مقام معظم رهبری در این رابطه می‌فرماید: «آماج نفوذ هم عمدتاً نخبگان، عمدتاً افراد مؤثر، عمدتاً تصمیم‌گیران یا تصمیم‌سازان هستند؛ این‌ها آماج نفوذن؛ سعی می‌شود روی این‌ها نفوذ انجام بگیرد» (بیانات، ۱۳۹۴/۹/۴).

یکی از لایه‌های نفوذ مورد نظر رهبری در مسئله نفوذ، نفوذ در بین نخبگان به خاطر تأثیرگذاری عمیق آن‌ها به عنوان گروه مرجع اجتماعی و امکان حضور در مراکز تصمیم‌گیری

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

است. به بیان دیگر تأثیرگذاری بر جامعه از طریق نخبگان، تطمیع نخبگان، شناسایی و سرمایه گذاری روی نخبگان، استفاده ابزاری از نخبگان و اصل چماق و هویج (تهدید و تطمیع) در این راستا خواهد بود.

* تفرقه افکنی ملی دینی مذهبی

آگاهی از تفرقه افکنی و بوجود آوردن اختلافات قومی و مذهبی پیش از این توسط رهبر انقلاب مورد توجه قرار گرفته است؛ ایشان در این رابطه اینطور می فرمایند:

«یکی از مهم ترین کارهای انگلیس در جنگ نرم این است که در اتحاد ملت تزلزل و شکاف ایجاد کند. برای این هدف، دشمنان در تلاشند تا بین شیعه و سنی اختلافات مذهبی ایجاد کنند. بین فارس و عرب و ترک و کرد و دیگران اختلافات قومی ایجاد کنند؛ تفرقه میان آحاد ملت، تفرقه میان مسئولان، تفرقه میان بخش های گوناگون نظام، تفرقه میان نظام و مردم. اختلافات منطقه ای ایجاد کنند، اختلافات سازمانی ایجاد کنند، اختلافات حزبی ایجاد کنند. دشمن از راه های مختلفی وارد می شود؛ باید هوشیار بود» (۱۳۹۱/۷/۲۲).

استراتژی تفرقه افکنی دینی توسط انگلیس که در راستای اصل و سیاست دیرینه «تفرقه بیانداز و حکومت کن» انگلیس است در این راستا قرار خواهد داشت. با توجه به اهمیت و جایگاه دین، این فرصت در اختیار انگلیس قرار گرفته است که با شناخت دین و فرهنگ کشور، برای تفرقه افکنی دینی برنامه ریزی کند. در این زمینه مواردی از جمله: ترویج تعصب و افراطی گری مذهبی (انجمن حجتیه)، تفرقه افکنی بین شیعه و سنی، تقویت جریانات انحرافی شیعه و سنی، تفرقه افکنی مذهبی، فرقه سازی مذهبی، مذهب سازی و دین سازی مد نظر سیاستمداران انگلیس بوده است..

* مهندسی ترجیحات، باورها و پندارها (یورش های شناختی)

در هشت مصاحبه، به مفهوم مهندسی ترجیحات و باورها و پندارها (یورش های شناختی) به عنوان یکی از استراتژی های اصلی انگلیس برای نفوذ فرهنگی به ج.ا.ا. اشاره شد. از طرفی، جدیدترین اصطلاحی که در حوزه قدرت نرم به کار برده می شود، جنگ شناختی است (روحي و همکاران، ۱۴۰۱). بحرینی (۱۳۹۹) معتقد است تفاوت جنگ شناختی با جنگ رسانه ای این است که رسانه با هدف انتشار اخبار ایجاد نمی گردد، بلکه برای مدیریت افکار عمومی است. این شیوه

از مدیریت تا وقتی رسانه‌ها انحصاری بودند قابلیت تحقق داشت، ولی اکنون با بسط شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های نوین، دیگر سخن از انحصار گفتن بیهوده است. در راستای تبیین این مفهوم به مواردی از جمله: گفتمان‌سازی انگلیس در خصوص یک ماجرا، موضوع‌یابی هوشمندانه انگلیس برای گفتمان‌سازی، تمرکز و تکرار روی یک موضوع تا تبدیل شدن به شعار و مطالبه گروه هدف، بزرگ جلوه دادن مشکلات کشور توسط انگلیس و تمرکز انگلیس بر یک موضوع جذاب، شورانگیز و بسیج آفرین می‌توان اشاره نمود.

* محدودسازی کنش‌گری و تغییر رفتار ج.ا.ایران

در محدودسازی کنش‌گری و تغییر رفتار ج.ا.ایران می‌توان به مواردی از جمله امتیاز گرفتن انگلیس با اعمال تحریم‌های فلج‌کننده بر مردم، موجه‌سازی اعمال تحریم‌ها در عرصه بین‌المللی، لابی‌گری انگلیس برای به نتیجه رساندن تحریم‌های مصوب، اشاره کرد. «انگلیسی‌ها دقیقاً دنبال تغییر رفتار و محدودسازی کنش‌گری ایران هستند به صورت کامل این را از طریق همون قدرت نرم انجام میدن. یعنی از طریق نقش‌شان در ایجاد مناقشات اجتماعی، خط‌دهی جریان‌ات فکری. تحریک افکار عمومی.»

۶- راهکارهای مقابله با نفوذ

بر اساس مصاحبه‌ها و مطالعات انجام شده انجام شده، موارد ذیل به‌عنوان راهکارهای مقابله با استراتژی‌های نفوذ فرهنگی انگلیس پیشنهاد می‌گردد:

* راهکارهای مقابله با سیطره و نفوذ در نخبگان

- ورود دستگاه‌های نظارتی و قانونگذاری به محدودسازی و منع مراودات تجاری و روابط اقتصادی ایران با انگلیس در قالب شرکت‌های خصوصی؛
- افزایش بصیرت نخبگان نسبت به استراتژی‌های نفوذ فرهنگی انگلیس از طریق تطمیع و فرصت‌های جذاب در غرب برای آن‌ها.

* راهکارهای مقابله با تفرقه‌افکنی مذهبی

- تقویت فرهنگ ایرانی-اسلامی؛
- آگاهی بخشی نسبت به روش تفرقه‌افکنی دینی استراتژی نفوذ فرهنگی انگلیس؛

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

- برچیدن زمینه های ایجادکننده تفرقه مذهبی دینی؛
- تقویت اتحاد میان ادیان و مذاهب در ایران؛
- تقویت وحدت دینی در جامعه؛
- حفظ وحدت دینی در جامعه.

* راهکارهای مقابله با تفرقه افکنی ملی

- تقویت ارزش ها و مناسک ایرانی؛
- ترویج فرهنگ و سنن اصیل اقوام ایرانی و حفظ داشته های فرهنگی سنتی؛
- افزایش اتحاد ملی از طریق ایجاد همدمی بین اقشار جامعه و احترام به مذاهب و قومیت های ایرانی؛
- ارج نهادن به تمدن و ادیان کهن ایرانی دوشادوش و هم ارز تمدن اسلامی و مذهب رسمی کشور به منظور ایجاد اتحاد و غنا بخشی به آیین ها و مناسک وطنی به منظور زمینه برچینی ورود فرهنگهای ضدخانواده و بی ریشه سبک زندگی غربی؛
- آگاهی بخشی نسبت به روش تفرقه افکنی قومی استراتژی نفوذ فرهنگی انگلیس؛
- آگاهی بخشی خواص و عوام نسبت به مصادیق «تفرقه بیافکن و حکومت کن» در سوابق نفوذ انگلیس در سایر کشورها؛
- تقویت اتحاد بین اقوام ایرانی.

* راهکارهای مقابله با مهندسی ترجیحات، باورها و پندارها (یورش های شناختی)

- شناسایی ارزش های درست و شناساندن آن ها به مردم به روش درست؛
- شناخت تفکرات انگلیسی و معرفی به آن به افراد؛
- آگاهی بخشی و کنترل افراد تربیون دار و تندرو؛
- نشان دادن چهره واقعی و تبیین نقش مؤثر انگلیس برای نخبگان کشور و بدنه حاکمیتی در رابطه با فرایند شکل گیری ارتباط ایران و آمریکا؛
- بالا بردن آگاهی و بصیرت جامعه و ایجاد فرهنگ مطالعه و تفکر در تمام طبقات و اقشار؛

نشریه علمی بحران پژوهی جهان اسلام

- آگاهی بخشی نسبت به استراتژی انگلیس در بی‌ارزش کردن ارزش‌ها و ارزش دار کردن ضدارزش‌ها در بلند مدت؛
 - مراقبت و پایش محتوای برنامه‌های تلویزیون و سینما و افزایش اعتماد مردم به اخبار داخلی و رسانه ملی؛
 - تبیین درست وقایع و مسائل آن گونه که بوده و هست و نه آن گونه که دوست داریم یا به نفع ماست؛
 - آگاهی بخشی نسبت به اولویت داشتن حفظ حاکمیت و تمامیت ارضی کشور.
- * راهکارهای مقابله با محدودسازی کنش‌گری و تغییر رفتار ج.ا.**
- هوشیاری کامل در حوزه‌های خوراک رسانه‌های انگلیسی از قبیل مسائل مربوط به حقوق بشر، در حوزه حقوق زنان و در حوزه هنر و موسیقی.

منابع و مأخذ

- ارجینی، حسین و حسینی نژاد، بی بی راضیه. (۱۳۹۹). نفوذ فرهنگی: سازوکارهای اعمال نفوذ فرهنگی نظام سلطه با تأکید بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری. نشریه معرفت، ۲۹ (۲۷۰)، ۴۴-۳۳.
- اصلانی، فیروز. رهبری، سیف‌الله و ابراهیمی، خدایار. (۱۳۹۶). پیام‌شناسی کارکردهای براندازی نرم ناشی از نفوذ دشمن با تأکید بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۵(۷)، ۱۷۹-۲۰۲.
- بحرینی، محمد. (۱۳۹۹). جنگ شناختی به مثابه قلمرو. فرهنگ و علوم انسانی عصر اندیشه، ۵ (۲۲)، ۱۵۶-۱۶۰.
- حاتمی، محمدرضا و طهماسبی پور، ملیحه. (۱۳۹۴). نفوذشناسی؛ بازخوانی اندیشه‌های مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، مطالعات عملیات روانی، ۱۱ (۴۲)، ۹۱-۱۰۲.
- حاذق، حمید. (۱۳۹۴). خاستگاه و بسترهای نفوذ فکری، فرهنگی و سیاسی با تأکید بر نفوذ آمریکا در ایران، مطالعات عملیات روانی، ۱۱ (۴۲)، ۳۳-۶۴.
- حسینی علی‌آباد، سید روح‌الله و ابوطالبی، مهدی. (۱۳۹۷). نگاه قرآنی به «شایعه» و «شبهه»، دو روش نفوذ فرهنگی دشمن از طریق رسانه. معرفت، ۲۷ (۴)، ۶۸-۵۹.
- حکیم آرا، محمدعلی. (۱۳۸۴). ارتباطات متقاعدگرایانه و تبلیغ. جلد اول، تهران؛ انتشارت سمت.

بحران نفوذ فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر استراتژی انگلستان

- حمزه پور، علی. (۱۳۹۶). نفوذ فکری و فرهنگی و چالش‌های امنیتی پیش رو با تأکید بر مصرف رسانه‌ای نوین در کشور. *آفاق امنیت*، ۱۰ (۳۵)، ۱۵۶-۱۲۱.
- خاتمی سبزواری، سید جواد و بقیعی، زهرا. (۱۳۹۶). واکاوی مسئله نفوذ فرهنگی در کلام مقام معظم رهبری با تکیه بر آیات قرآن. *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ۷ (۴)، ۵۷۲-۵۵۱.
- دولتی، مجتبی. (۱۳۹۹). *جنایات انگلیس در ایران: ۲۲۰ سال مداخله، اشغال و توطئه*. موسسه فرهنگی هنری قدر ولایت.
- روحی، مهدی. فیروزکوهی، مهدی. کریم زاده، علی. برزنونی، محمدعلی. حمزه پور، علی و صفری، ابراهیم (۱۴۰۱). چستی نفوذ فکری-فرهنگی، *آفاق امنیت*، ۱۵ (۵۴)، ۲۲۸-۱۹۷.
- طیبی، سید کمیل. عماد زاده، مصطفی و رستمی حصوری، هاجر. (۱۳۹۰). اثر فرار مغزها بر رشد اقتصادی کشورهای در حال توسعه، *پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ۱ (۱)، ۹۴-۷۱.
- عظیمی طرقدری، محمد و شریعتی، شهروز. (۱۳۹۴). راهبردهای مصونیت جامعه از نفوذ اجانب. *مطالعات دفاعی استراتژیک*، ۱۳ (۶۰)، ۱۲۵-۱۴۳.
- عیوضی، محمد رحیم. میرشاه ولایتی، فرزانه و نظری زاده، فرهاد. (۱۳۹۱). جنگ نرم و سناریوهای آینده انقلاب اسلامی ایران. *پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، ۱ (۴)، ۳۴-۱.
- فولادی‌وند، محمد. (۱۳۹۹). آسیب شناسی خانواده؛ واکاوی علل و عوامل. *نشریه معرفت*، ۲۹ (۲۷۰)، ۸۵-۴۵.
- قلی پور، آرین و روشندل اربطانی، طاهر. (۱۳۸۹). مدیریت استعدادها کژ کارکردهای رسانه‌های جمعی در تشدید روند مهاجرت نخبگان. *پژوهش‌های مدیریت*، ۳ (۸)، ۱۹-۳۵.
- کرمی، علی. (۱۳۹۵). *مفهوم شناسی نظری نفوذ*. ج اول، تهران: مرکز مطالعات راهبردی تربیت اسلامی، معاونت پژوهش و نشر.
- لهستانی زاده، عبدالعلی. (۱۳۸۸). *جامعه شناسی توسعه*. ج هفتم، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور
- محمدی نجم، حسین. (۱۳۹۴). *جنگ شناختی*. تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- منفرد دارنجانی، محمد. (۱۳۹۳). تأثیر شبکه اجتماعی فیسبوک بر امنیت نرم جمهوری اسلامی ایران، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- موحد علوم، علیرضا. (۱۳۹۴). نفوذ فرهنگی؛ رویکرد تمایل‌گرایانه مبتنی بر دیپلماسی نظام سلطه و ویژگی‌ها و راهکارهای مقابله، *مطالعات عملیات روانی*، ۱۱ (۴۲)، ۱۰۲-۹۱.

نشریه علمی بحران پژوهی جهان اسلام

مهرابی، امیر. خنیفر، حسین. امیری، علی. زارعی متین، حسن و جندقی، غلامرضا. (۱۳۹۰). معرفی روش‌شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی (ارائه یک نمونه). مدیریت فرهنگ سازمانی، ۹ (۲۳)، ۳۰-۵.